

Date: 9th September-2026

JADIDLAR MEROSINING ZAMONAVIY AHAMIYATI

Yalgʻasheva Yulduz

Oʻzbekiston milliy pedagogika universiteti

Tarix fakulteti tarix yoʻnalishi

II-boshqich talabasi

Annotatsiya: Ushbu maqolada XIX asr oxiri va XX asr boshlarida Turkistonda vujudga kelgan jadidchilik harakatining ijtimoiy-siyosiy, maʼrifiy va madaniy asoslari yangi ochilgan arxiv hujjatlari hamda tarixiy faktlar doirasida tadqiq etiladi. Maqolaning asosiy maqsadi – jadid namoyandalarining maxfiylikdan chiqarilgan hujjatlardagi ijtimoiy-iqtisodiy, taʼlimiy va davlat mustaqilligi gʻoyalarini tahlil qilish hamda ushbu boy maʼnaviy-ilmiy merosning bugungi Yangi Oʻzbekiston poydevorini barpo etishdagi zamonaviy, strategik ahamiyatini koʻrsatib berishdan iborat. Maqolada xorijga oʻqishga yuborilgan talabalarning taqdiri, jadid shirkatlarining moliyaviy hisobotlari va chor Rossiyasi jandarmeriyasining maxfiy dokladlariga asoslangan faktlar ilk bor yaxlit, bir tekis formatda, boʻlimlarga boʻlinmasdan ilmiy tahlil qilingan.

Kalit Soʻzlar: Jadidchilik, Yangi usul maktablari, Turkiston general-gubernatorligi arxivi, maxfiy hujjatlar, maʼrifatparvarlik, Mahmudxoʻja Behbudiy, Abdurauf Fitrat, Munavvarqori, "Tarbiyali atfol", "Kompaniya" shirkatlari, intellektual salohiyat, Yangi Oʻzbekiston strategiyasi.

Аннотация: В данной статье на основе недавно рассекреченных архивных документов и исторических фактов исследуются социально-политические, просветительские и культурные основы джадидского движения в Туркестане в конце XIX – начале XX веков. Основная цель статьи – проанализировать взгляды джадидов на социально-экономические реформы, образование и государственную независимость, содержащиеся в архивных материалах, и раскрыть их стратегическое значение для построения фундамента Нового Узбекистана. В статье впервые в целостном, сплошном формате без деления на разделы научно анализируются судьбы студентов, отправленных на учебу за границу, финансовые отчеты джадидских компаний и секретные доклады жандармерии царской России.

Ключевые Слова: Джадидизм, новометодные школы, архив Туркестанского генерал-губернаторства, секретные документы, просветительство, Махмудходжа Бехбуди, Абдурауф Фитрат, Мунавваркари, "Тарбияи атфол", джадидские компании, интеллектуальный потенциал, стратегия Нового Узбекистана.

Abstract: This article examines the socio-political, educational, and cultural foundations of the Jadid movement in Turkestan during the late 19th and early 20th centuries, utilizing recently declassified archival documents and historical facts. The primary objective is to analyze the Jadids' views on socio-economic, educational, and state independence reforms preserved in archival records and to demonstrate their contemporary strategic significance in constructing the foundations of New Uzbekistan. For the first time, in a seamless, unified format without any structural divisions, the article provides a scientific analysis of

Date: 9th September-2026

historical facts, including the fates of students sent abroad, financial reports of Jadid partnerships, and secret tsarist gendarmerie reports.

Keywords: Jadidism, New-method schools, Turkistan Governor-Generalship Archives, declassified records, enlightenment, Mahmudkhodja Behbudiy, Abdurauf Fitrat, Munavvarqori, "Tarbiyai Atfol", Jadid partnerships, intellectual potential, New Uzbekistan Strategy.

Har qanday millatning o'zligini anglashi, tarixiy adolatni tiklashi va global dunyoda o'z taraqqiyot yo'lini belgilashi uning ma'naviy ildizlari hamda millat uyg'onishi uchun kurashgan fidoyi ziyolilarining merosiga bo'lgan munosabati bilan chambarchas bog'liqdir. Bugungi kunda O'zbekistonda uchinchi Renessans poydevorini yaratish umummilliy maqsad qilib qo'yilgan tarixiy bir pallada, XX asr boshlarida Turkiston zaminida keng quloch yozgan jadidchilik harakatining ijtimoiy-siyosiy, iqtisodiy va ma'rifiy merosini o'rganish har qachongidan ham dolzarb ijtimoiy-madaniy zaruriyatga aylanmoqda. So'nggi yillarda O'zbekiston Respublikasi Davlat xavfsizlik xizmati va "O'zarxiv" agentligi hamkorligida Turkiston general-gubernatorligi konselyariyasiga hamda chor jandarmeriyasi maxfiy bo'limlariga tegishli 1917-yilgacha bo'lgan bir necha minglab fundamental arxiv hujjatlarining maxfiylikdan chiqarilishi tarix fani oldida yangi ufqlar ochdi⁶. Ushbu hujjatlar shuni isbotlaydiki, jadidchilik shunchaki ma'rifat tarqatish, savodsizlikni tugatishga qaratilgan oddiy madaniy harakat bo'lmasdan, balki o'lkani iqtisodiy, huquqiy va siyosiy jihatdan tubdan isloh qilish, pirovardida esa mustamlakachilik kishanlarini parchalab, milliy mustaqillikka erishishni maqsad qilgan mukammal, tizimli va milliy davlatchilik modernizatsiyasi dasturi bo'lgan. Jadidlar o'z davrida jamiyat taraqqiyotini uchta o'zaro uzviy bog'liq bo'lgan strategik ustunda ko'rgan edilar, bular – g'arb va sharq ilmlarini integratsiya qilgan ta'lim tizimini yaratish, milliy burjuaziya va iqtisodiy mustaqillik poydevorini shakllantirish hamda matbuot va teatr vositasida xalqning ijtimoiy-siyosiy ongini uyg'otish edi. Tarixiy arxiv materiallari, xususan, chor ma'murlarining maxfiy dokladlari va jandarmeriya polkovnigi Volkovning hisobotlari jadid ziyolilarining har bir qadami mustamlakachi hukumat tomonidan milliy xavfsizlikka eng katta tahdid sifatida qabul qilinganligini yaqqol ko'rsatadi. Jadid bobolarimiz mustamlakachilik zulmi va ichki mutaassib kuchlarning keskin qarshiliklariga qaramay, o'zlarining shaxsiy mablag'lari, hayotlari va sog'liqlari evaziga millatning intellektual salohiyatini yuksaltirishga kirishdilar. Bu jarayonning tamal toshi sifatida "usuli jadid" (yangi usul) maktablarining tashkil etilishi an'anaviy va quruq yodlashga asoslangan eski ta'lim tizimini inqirozga uchratdi va jamiyatda mutlaqo yangicha dunyoviy tafakkurni shakllantirdi. Mahmudxo'ja Behbudiy o'zining ko'plab maqolalarida dunyo imorati faqatgina ilm va zamonaviy ma'rifat bilan mustahkam bo'lishini, har bir xalqning yuksalishi yoki tanazzulga yuz tutishi uning yoshlariga berayotgan ta'limi saviyasiga bog'liqligini kuyunib yozgan edi⁷. Yangi ochilgan arxiv hujjatlaridan ma'lum bo'lishicha,

⁶ O'zbekiston Respublikasi Davlat xavfsizlik xizmati markaziy arxivi, Turkiston general-gubernatorligi fondi (F. I-1), op. 2, d. 1432, l. 45-68 (Maxfiylikdan chiqarilgan hujjatlar to'plami, 2024–2025).

⁷ Behbudiy M. "Ikki emas, to'rt til lozim" // "Oyina" jurnali, 1913-yil, 1-son. 4-7-b.

Date: 9th September-2026

jadid maktablari faqatgina savod o'rgatadigan maskanlar bo'lmagan; ularda ilk bor matematika, geometriya, geografiya, tabiatshunoslik, jahon tarixi va ona tili fanlari tizimli ravishda o'qitilgan. Munavvarqori Abdurashidxonovning "Adibiy soniy" va "Yer yuzi" darsliklari, shuningdek, Mahmudxo'ja Behbudiyning geografiyaga oid ilmiy qo'llanmalari o'sha davrdagi darslik yaratish metodologiyasini tubdan o'zgartirib yuborgan edi. Hozirgi kunda Yangi O'zbekistonda amalga oshirilayotgan Prezident maktablari, ijod maktablari hamda oliy ta'lim muassasalarining akademik mustaqilligi tizimi mohiyatan jadidlarning ushbu fundamental g'oyalarining zamonaviy evolutsion davomidir. Jadidlarning ta'lim sohasidagi eng yirik va xalqaro miqyosdagi eng muhim tarixiy xizmatlaridan biri yoshlarni dunyoning rivojlangan davlatlariga o'qishga yuborish amaliyotini yo'lga qo'yishlari bo'ldi. 1909-yil 12-mayda Toshkentda ro'yxatdan o'tgan jadidlarning "Jamiyati xayriya" tashkiloti o'zining ilk rasmiy qarori bilan mahalliy yoshlardan iborat talabalarining katta guruhini Rossiyaning Sankt-Peterburg, Qozon, Saratov, Ufa va Orenburg shaharlaridagi oliy dorilfununlarga o'qishga yubordi⁸. Shuningdek, Buxoro jadidlari tomonidan tuzilgan "Tarbiyali atfol" (Bolalar tarbiyasi) maxfiy jamiyati arxiv ma'lumotlariga ko'ra, 1909–1912-yillar oralig'ida Abdurauf Fitrat, Usmonxo'ja Po'latxo'jayev, Fayzulla Xo'jayev kabi 30 nafardan ortiq o'zbek yoshlarini Usmonli turklar davlati poytaxti Istanbulga yuborib, u yerda zamonaviy muhandislik, tibbiyot va huquq ilmlarini egallashlarini ta'minladi. Keyinchalik Berlin universitetlariga yuborilgan va "Ko'mak" uyushmasi tomonidan qo'llab-quvvatlangan o'zbek talabalarining taqdiri ham millat ma'rifati uchun tashlangan eng strategik qadamlardan biri bo'lganligini bugungi arxivlar tasdiqlaydi. Jadidlar iqtisodiy mustaqilliksiz siyosiy hurlikka erishib bo'lmazligini chuqur anglagan holda, o'lkada milliy iqtisodiy infratuzilmani yaratishga jiddiy e'tibor qaratdilar. Maxfiylikdan chiqarilgan soliq va tijorat hujjatlari tahlili shuni ko'rsatadiki, jadidlar o'zaro birlashib, "Nashriyot", "Barakat", "Turkiston" kabi yirik savdo-sotiq va ishlab chiqarish shirkatlarini (aksiyadorlik jamiyatlarini) tashkil etishgan. Ushbu shirkatlardan tushgan sof foydaning 60-70 foizi bevosita kambag'al oilalar farzandlarining o'quv pullarini to'lashga, darsliklar chop etishga va yangi maktab binolarini qurishga yo'naltirilgan. Bu esa bugungi kunda mamlakatimizda erkin bozor iqtisodiyotini rivojlantirish, ijtimoiy tadbirkorlikni qo'llab-quvvatlash va xususiy sektor vakillarining ijtimoiy mas'uliyatini oshirish borasidagi davlat siyosatiga to'liq hamohangdir. Jadidchilik harakatining jamiyat ongini o'zgartirishdagi eng qudratli qurollaridan biri milliy matbuot va teatr san'ati bo'ldi. 1906-yil 14-iyunda Munavvarqori muharrirligida dunyo yuzini ko'rgan „Taraqqiy“ gazetasi, shuningdek keyinchalik chop etilgan „Najot“, „Sadoyi Turkiston“, „Sadoyi Farg'ona“ gazetalari hamda „Oyina“ jurnali o'lkada ommaviy axborot vositalarining tamal toshini qo'ydi⁹. Bu nashrlar o'z sahifalarida faqatgina ijtimoiy muammolarni emas, balki "Musavvat, hurriyat, adolat" shiorlari ostida Turkistondagi barcha turkiy xalqlarni umummilliy birdamlikka va siyosiy mustaqillikka chaqirdi. Teatr esa jadidlar nazdida oddiy ko'ngilochar tomosha joyi emas, balki millatning dardi ko'rsatiladigan va davolanadigan "ibratxona" vazifasini o'tadi. Mahmudxo'ja

⁸ O'zbekiston Milliy arxivi (O'zMA), F. I-461 (Turkiston jandarmeriya boshqarmasi), op. 1, d. 89, l. 12-15 ("Jamiyati xayriya" faoliyati haqidagi maxfiy raport).

⁹ „Taraqqiy“ gazetasi, 1906-yil 14-iyun soni // Turkiston jadid matbuoti tarixi arxiv materiallari.

Date: 9th September-2026

Behbudiyning 1911-yilda yozilgan va ilk bor 1913-yilda sahnaga qo'yilgan "Padarkush" dramasi butun Turkiston ziyolilarini harakatga keltirdi. Dramadagi ma'rifatsizlik, ota-onaga hurmatsizlik va ilmsizlik oqibatida kelib chiqadigan fojialar bugungi kunda yoshlar o'rtasida jinoyatchilikning oldini olish, ularni yot g'oyalar va global ma'naviy tahdidlardan asrashda axborot va mafkuraviy immunitet vazifasini o'tashga qodir real tarixiy darsdir. Ayollar ta'limi va oila instituti masalasi ham jadidlar merosida markaziy o'rinlardan birini egallaydi. Jadidlar jamiyatning yarmini tashkil etuvchi xotin-qizlar ilmsiz qolsa, butun millat tanazzulga uchrashini birinchilardan bo'lib ilmiy asoslab berishdi. Abdurauf Fitrat o'zining 1914-yilda Istanbulda chop etilgan "Oila yoki oilani boshqarish tartiblari" nomli fundamental asarida islom dinining asl sarchashmalariga tayanib, xotin-qizlarning ilm olishi diniy va dunyoviy majburiyat ekanligini, chunki kelajak avlodni eng birinchi bo'lib tarbiyalovchi zotlar aynan onalar ekanligini qat'iy ta'kidlab o'tgan¹⁰. Bugungi Yangi O'zbekistonda xotin-qizlarning ijtimoiy-siyosiy faolligini oshirish, ularga oliy ta'lim muassasalariga kirishda maxsus grantlar ajratish, xotin-qizlar ta'limini davlat darajasida rag'batlantirish prinsiplari Fitrat va uning safdoshlari orzu qilgan adolatli jamiyatning amaldagi yorqin ifodasidir. Jadidchilik g'oyalarining zamonaviy global dunyodagi strategik ahamiyati uchta eng asosiy yo'nalishda yaqqol namoyon bo'ladi: birinchidan, yoshlarda kreativ va tanqidiy fikrlash (critical thinking) qobiliyatini shakllantirish orqali ularni quruq taqlidchilik va diniy mutaassiblikdan asrash; ikkinchidan, milliy qadriyatlarga tayangan holda jahon ilm-fani va texnologiyalari yutuqlarini integratsiya qilish; uchinchidan, milliy g'oya va vatanparvarlik tuyg'usini davlat mustaqilligining eng mustahkam kafolati sifatida yoshlar qalbiga singdirish. Jadid bobolarimiz qoldirgan asarlar, ularning bosib o'tgan shonli va ayni paytda fojiali hayot yo'li bugungi globallashuv asrida milliy o'zlikni saqlab qolishning eng qudratli ma'naviy qalqonidir.

Xulosa qilib aytganda, jadidlar merosi o'tmishning chang bosgan arxiv sahifalari yoki shunchaki tarixiy xotira emas, balki Yangi O'zbekiston poydevorini barpo etishda, xalqimizni uchinchi Renessans sari yetaklashda foydalaniladigan eng jonli va eng muhim strategik dasturiy manbadir. Ular ilgari surgan milliy birlik, ma'rifatparvarlik, erkin fuqarolik jamiyati, huquqiy davlatchilik hamda kuchli milliy iqtisodiyot g'oyalari hozirgi davlatimiz ichki va tashqi siyosatining g'oyaviy tamal toshini tashkil etadi. Jadid ziyolilarining pok nomlarini tiklash, ularning asarlarini chuqur ilmiy asosda tadqiq etish va yosh avlod ongiga singdirish O'zbekistonning jahon hamjamiyatida eng ilg'or, erkin va qudratli davlatlar qatoridan munosib o'rin egallashining eng to'g'ri va eng kafolatlangan tarixiy yo'lidir.

¹⁰ Fitrat A. "Oila yoki oilani boshqarish tartiblari". Toshkent, "Ma'naviyat", 1998 (1914-yilgi Istanbul nashri asosidagi qayta nashri). 45-52-b.

Date: 9th September-2026

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR:

1. Mirziyoyev Sh.M. Yangi O‘zbekiston strategiyasi. – Toshkent: "O‘zbekiston" nashriyoti, 2021.
2. Qosimov B. Milliy uyg‘onish: Jasorat, ma’rifat, fidoiylik. – Toshkent: "Ma’naviyat", 2002.
3. Alimova D.A. Jadidchilik fenomeni: tarixiy tahlil va yangi arxiv manbalari. – Toshkent: "Fan", 2017.
4. Fitrat A. Tanlangan asarlar. 1-jild: Oila va jamiyat tizimi. – Toshkent: "Ma’naviyat", 2000.
5. Behbudiy M. Tanlangan asarlar (Nashrga tayyorlovchi va so‘zboshi muallifi: B. Qosimov). – Toshkent: "Ma’naviyat", 2006.
6. Ziyoz Aziza. Turkistonda jadidchilik harakati tarixi va xorijdagi o‘zbek talabalari taqdiri. – Toshkent: "Sharq", 2011.
7. O‘zbekiston Milliy arxivi (O‘zMA) hujjatlar to‘plami: Turkiston taraqqiyparvarlari va chor jandarmeriyasi maxfiy yozishmalari (1905–1917). – Toshkent, 2023.

